

Muraközy László*

A történelmi puzzle – Szellemi társasjáték Csaba Lászlóval

Nem panaszkodhat napjaink felnőtt generációja Magyarországon, tágabban nézve Közép-Európában arra, hogy unalmas sors adatott volna meg számára a huszadik század végén, a huszonegyedik század elején. A poszt szocialista átmenet évei viharos történéseket hoztak. Különösen hálás lehet a sorsnak a társadalomtudományok, s így a közgazdaságtan iránt érdeklődő szakember azért, mert kérdések kifogyhatatlan sora vár megválaszolásra. De talán túl sok puzzle vár kirakásra, és túl sok, vagy talán túl kevés válasz született napjaink alapvető kérdéseire. A már szocialista rendszer idején is élt emberek az összeomlás után sok mindent tisztábban látnak a korábbi időszakról. A rendszerváltás óta eltelt másfél évtized tudományos megítélését illetően már sokkal nehezebb helyzetben vagyunk. Benne élünk, bennünk él a kor. Túl közel van ahhoz, hogy igazán megértsük, hogy a mindennapok mozaikköveiből összerakjuk a történelmi képet: hol vagyunk, hova megyünk? De túl közel van ahhoz is, hogy ne próbáljunk nap mint nap újabb kis darabot elhelyezni a történelmi puzzle-ben, vagy éppen az összes eddigi részecskét újra- meg újra elrendezni.

Csaba László előbb angolul (*Csaba 2005*) majd – átdolgozva – magyarul megjelent könyve nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy összegezze az elmúlt másfél évtized nemzetközi és hazai irodalmát, s maga és mások számára „összerakja” a történelmi puzzle-t, megírja „a poszt szocialista rendszer” kritikai politikai gazdaságtanát. (Csaba László: A fölemelkedő Európa. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.)

A feladat ahhoz hasonlítható, mint amikor egy több tízezres vagy százezres kirakóból a tengert, vagy az égboltot kell összerakni, s nincs segítő kép a kirakós játék dobozán. A kis részletek nagyon sokféle lehetőséget kínálnak: viharos vagy békés tengert, öblöt vagy nyílt óceánt, északi hűvös vizeket, bársonyos mediterrán tengert, trópusi óceánt. Nem mindegy, hogy melyiken hajózzunk vagy süllyedünk. A helyzetet tovább nehezíti, hogy a témához mindenki ért, hisz benne élünk. Ugyanakkor a tanulságokat sokszor a legavatottabbak, vagy a legfelelősebb pozícióban lévők sem akarják érteni. Sokszor félszavakból is értjük egymást, máskor egy könyv is kevés, hogy megszívleljük a tanulságokat.

Csaba László azonban optimista, és érezve az írástudók felelősségét magyar nyelvű könyvével segíteni akarja a helyes válaszok és döntések megtalálását. A „jelen kötet eredeti változata angol nyelven született, mert a benne tárgyalt témakörök a közgazdaságtan világgazdaságának élénken vitatott, nyitott kérdéseiről szólnak, s magam is a nemzetközi esz-

* Muraközy László tanszékvezető egyetemi docens, a Debreceni Egyetem Közgazdaságtan tanszékén. E-mail: laszlo.murakozy@econ.unideb.hu

mecseréhez kívántam hozzájárulni. Ugyanakkor – *Bessenyei György* nyomán – tudjuk, hogy 'egyetlen nép sem lett nagyvá más nyelvén, csak a magáén'. Ez pedig egyfajta kötelezettséggé teszi azt, hogy felismeréseinket a magyar nyelvű szakmai és szélesebb közélet szereplői számára is közvetlenül hozzáférhetővé tegyük... A magam részéről, a skandináv és a közép-európai hagyományokat követve feladatommak tartom a közvélemény alakítását és a közélet homlokterében álló napi vitákban a pártatlan tárgyilagos tájékoztatást" (*Csaba 2006:13*).

Ami igazán izgalmassá teszi ezt a kísérletet az az, hogy nem a kész képet kapjuk meg, amit vagy elhiszünk, vagy nem, hanem izgalmas szellemi társasjáték részesei vagyunk – ha rászánjuk az időt és energiát, s végig követhetjük a puzzle darabjainak egymás utáni elhelyezését. Egyetérthetünk vele, vitathatjuk, s magunk értelmezésében máshova is rakhatjuk a kép darabjait. E tanulmányban néhány, a könyv egészén végighúzó izgalmas kérdést emelek ki, hasonlóan vagy kissé eltérően rakva ki a puzzle-t. Ám sok mindent nem érintek, azokban a kérdésekben meghagyva a szellemi társasjáték, együtt gondolkodás örömét az olvasónak.

A könyv felépítése

A szerző nem babonás, 13 fejezetben foglalja össze mondanivalóját. Az első rész (az első négy fejezet) egyrészt elemzi az átalakuló országok statisztikai adatait, másrészt összegzi az elméleti kutatások eredményeit. Már itt felmerül a szabályozás és az intézmények minőségének központi szerepe. A második részben (az ötödiktől a kilencedik fejezet) a globális kérdéseket vizsgálja, megkülönböztetve a globális és az európai hatásokat. A közép-kelet-európai átalakuló országok példáján keresztül, a külső és belső körülmények kölcsönhatását elemezve kifejti az átalakulás elméleti keretét. A harmadik rész (a tizedik és tizenegyedik fejezet) az előzőekben kifejtett elméleti keretet, vizsgálati módszert veti össze két kivételnek tűnő ország, Oroszország és Kína tapasztalataival, mivel sokak szerint ezek fejlődése minden elméletet megcáfol. *Csaba László* izgalmas kísérletet tesz az elméleti magyarázatra. A negyedik részben (az utolsó két fejezet) a példák és ellenpéldák vizsgálata után visszatér az elmülethez, kiemelve az intézmények, a szabályozás és a fenntartható gazdasági fejlődés fő összefüggéseit. A könyv sokoldalúan megerősíti, hogy „*a formális intézmények működésének meghatározó szerepe van... a piac fejlődésgeneráló és modernizációs jellegének kialakulásában, illetve annak hiányában*” (*Csaba 2006:33*).

A tudományos módszer

Nemcsak a *Csaba László* által vizsgált téma, hanem az alkalmazott *módszer* is szellemi kihívást jelent. Az angol könyv címében szereplő „new political economy” kifejezés „tapintatból” kimaradt a magyar címből, de persze nem maradt ki a könyvből. A politikai gazdaságtan térségünkben sok negatív asszociációt kelthet, de itt természetesen nem a korábbi reinkarnációjáról van szó. Sokkal inkább egy napjainkban egyre jobban elfogadott összetettebb tudományos megközelítésről. „Új politikai gazdaságtannak az angolszász és német szakterületen azt a megközelítést nevezik, amiben a főáramú paradigmán alapuló megközelítés és elemzési eszköztár az intézmények és a közösségi döntések elemzésével

társul. Nem célja a közgazdaságtan alapjainak fölszedése, más tudományzakok paradigmaival való fölváltása. Célja viszont a közgazdasági megközelítés kiterjesztése és a politikai-intézményi tényezőkkel történő kiegészítése is... Ez az új politikai gazdaságtan, ami nem kívánja, nem is tudja 'leváltani' a főáramú közgazdaságtant, hanem kiegészíti azt. Ez az irányzat tehát beépíti az intézményi, társadalmi, nem mérhető, de fontos összefüggéseket a közgazdasági elemzésbe, kihasználva a főáram rugalmas integrálóképességét" (Csaba 2006:20-23).

Csaba Lászlót követve e módszert magunk is tesztelhetjük a közép-kelet-európai országok átalakulását és helyzetét elemezve. Ez az izgalmas tartalom mellett új dimenziót ad a szellemi puzzle összerakásának. Az egyes tényeknek, tudományos megállapításoknak nemcsak a történelmi képből való helyét kell állandóan végiggondolnunk, hanem az összes többi tényezőhöz való viszonyát is, elfogadva vagy vitatva Csaba László megállapításait. A szellemi torna után magunk is minden bizonnyal bátrabban élhetünk az új politikai gazdaságtan módszerével más tudományos kérdéseknél is. A szellemi kihívás nem kicsi. Nincs „királyi út”. Küzdenünk kell akár ahhoz, hogy elfogadjuk, akár hogy elveszük Csaba László állításait. A könyv által kínált szellemi és módszertani nyitottság, igényesség hasonló olvasói magatartást kíván.

Az elemzés tárgya – a fölemelkedő Európa

A könyv Kelet-Európa sikeres átmeneti, gyakori megfogalmazásban *posztoszocialista* gazdaságaival foglalkozik. Azokkal az országokkal, amelyeknél az EU-hoz való csatlakozás a sikert mintegy nyugtázta. Ugyanakkor egyik legfontosabb megállapítása, hogy egyre kevésbé szabad a posztoszocialista jelzõt használni, mert ez tudományosan egyre kevésbé állja meg a helyét. Egyik oka ennek, hogy a volt szocialista országokat „nem lehet és nem célszerű egyetlen fogalmi keretbe gyömöszölni... Köztük kevesebb a négy vagy hét évtized alatt kialakult hasonlóság, mint az évezredes múlt – no meg a másfél évtizede eltérő pályán haladó jelen – létrehozta különbség” (Csaba 2006:29). Könyvében részletesen bizonyítja Csaba László, hogy a „rendszerátalakulás előrehaladtával, különösen pedig az uniós csatlakozás és az 'európaizálódás' folyamataiban az átalakult országok elveszítik *posztkommunista sajátosságait*, mi több, esetleg ez már meg is történt. Ebben a megközelítésben a sikeres országok egyre jobban hasonlítanak más, hasonló fejlettségű, szintén sikeres államokra, mint egykori szocialista sorstársaikra. Az utóbbiak közül pedig a sikertelenek egyre jobban emlékeztetnek azokra a szegény országokra, ahol az állam kudarca és a piaci kudarcok egymást erősítő módon ördögi kört alkotnak” (Csaba 2006:19).

A korábbi elnevezések helyett Csaba László a „feltörekvő piacok és a sikeres átalakultak egymást fedő részéből” (Csaba 2006:20) ötvözött *fölemelkedő Európa* kifejezést használja, ez adja a könyv címét is. Tisztelve a szerző optimizmusát, mégis úgy vélem, hogy semlegesebb és *pontosabb* elnevezés lett volna a *föltörekvő Európa* használata, hiszen semmi biztosíték nincs, sem általában véve, sem erre a térségre nézve, hogy a feltörekvő gazdaságok valójában fel is tudnak *emelkedni*. Maga a könyv is rendkívül sok oldalról világít rá, hogy mi minden szükséges a tartós sikerhez, s mennyi minden akadályozza, akadályozhatja azt. A könyv a feltörekvő közép-európai országok számára megpróbálja feltárni – az említett új politikai gazdaságtan elemzési keretébe ágyazva – a fölemelkedés kulcstényezőit. Az elemzési keret az érem mindkét oldalának érdemi vizsgálatát lehetővé teszi, a sikeres felzárkózókat ugyanúgy, mint a lemaradókat.

A felzárkózás lehetősége adott, bár ne felejtjük el, *történelmileg nem először*. Közép-Kelet Európa évszázadokon át sikertelenül próbálkozott felzárkózni a fejlett országokhoz. A szerző is említi az évezredes múlt erősödő érvényesülését, de a történelmi elem vizsgálatára viszonylag kevesebb figyelem jut, ami a téma összetettsége miatt érthető. Valószínű azonban, hogy a *történeti tényezők magyarázó ereje* hosszabb időtávon *erősödő* lesz a közép-kelet-európai folyamatok jellegét és kimenetét illetően. Oroszország és Kína elemzésénél maga Csaba László is nagy szerepet ad a történelmi tradícióknak.

Történelmileg nézve is indokolt a közép-európai országok elemzésének „visszahelyezése” a világgazdaság és Európa fő folyamataiba. A szocializmus úgy tekinthető, mint egy modernizációs zsákutca, az érintett országok erőszakos kiragadása történelmi és földrajzi környezetükből, előzményektől, adottságoktól eltekintő uniformizált gazdasági, politikai rendszer és ezzel összefüggő intézmények rájuk kényszerítése. A posztzocialista transzformáció nem más, mint a nem könnyű visszakanyarodás szükségszerűen átmeneti időszak. A visszatérés persze igen bonyolult, valahogy úgy, mint a tudományos fantasztikus regények időutazásai esetében, hiszen időközben a világ teljesen megváltozott. A visszatérőt és a befogadót évtizedek választják el. Évtizedek tanulása, alkalmazkodása, intézményesülése hiányzik a visszatérő gazdaságokból. Ezt gyors másolással és tanulással próbálják pótolni, ami persze gyakran olyan, mint a vizsga előtti magolás, hamar elszáll, s nem válik szerves tudássá, nem intézményesül. A nehézséget a transzformációs válságok mélysége és esetenkénti elhúzódása is jelzi. Ha nem visszatérésről, hanem valóban új, önálló „posztzocialista” korszakról beszélhetnénk, ez valójában a szocializmus, vagy valamiféle „*harmadik út*” tartós, fenntartható továbbélését, továbbfejlődését jelentené, ami mind gyakorlatilag, mind elméletileg kizárható – legalábbis az én nézetem szerint. Ennek nem mond ellent, hogy az utolsó „öslények” (Kuba, Észak-Korea) „kihalása” még sokáig húzódhat. Az igazi nagy kérdés persze itt Kína jelenének és jövőjének a megítélése, de erre majd még visszatérünk.

A transznacionalizálódás belső és külső köre

Ha a volt szocialista országok fejlődését az általános folyamatokba illesztjük, akkor kulcsfontosságú a világgazdasági összefüggésekben való gondolkozás. Természetesen a világ egészét érintő globalizáció általánosan is hat a közép-kelet-európai felzárkózó országokra, de a közvetlen nemzetközi környezetet az Európai Unió jelenti számukra, mint regionális gazdasági és politikai intézmény. Ez utóbbit tekinthetjük a transznacionalizálódás *belső*, míg az előzőt a *külső* körének. A külső kör hatásai nagyon sokszor a belső körön keresztül, tompítva, csillapítva, gyakran torzítva hatnak. A legtöbb kérdésben az Európai Unió jelenti a meghatározó külső tényezőt gazdasági, politikai és intézményi vonatkozásban egyaránt.

Csaba László kiterjedten tárgyalja a transznacionalizálódás kérdését, s azon belül elsősorban az Európai Unió sorsdöntő vonásait. Ugyanakkor hangsúlyozza, hogy „a transznacionalizálódás önmagában nem meghatározó erejű. A gazdasági teljesítményt ugyanis az határozza meg, hogy e folyamatok miként *ötvöződnek a helyi politikával*. Az így kialakuló válasz(tás)ok határozzák meg az intézményfejlődést, és korántsem csak a gazdaságban. Ezért épp ezen múlik a rendszerváltás minősége, különösen pedig az uniós csatlakozás utánra maradt harmadik generációs reformlépések eredményességére” (Csaba 2006:132). Ez

a felfogás adja a vizsgálat dinamizmusát. Kihívás és válasz együttese, folyamata határozza meg a *minőséget*, mind a felzárkózó, mind a lemaradó országoknál.

A transznacionalizálódás külső köre, a globalizáció kevésbé hat közvetlenül a feltörekvő európai országokra, mint a belső kör, az Európai Unió. A hullámokat jórészt felfogja az EU hajója. De az „utasoknak” sohasem szabad elfeledkezni, hogy a célba érés, a globális versenyben elérendő eredmény szempontjából a hajó szereplése a döntő. A valóban világméretű kihívásokra közös – európai – választ kell, kellene adni, de ezzel az EU még adós maradt, lásd például a lisszaboni stratégia teljes kudarcát. Még mindig uralkodik az „Európa-erőd” mentalitás. Pedig a globalizáció „jelentős *kihívást jelent* az EU közösségi vívmányaival szemben is. Ma az uniós joganyag sokkal inkább a nemzeti elrendezések felemás, sokszor véletlenszerű elegye, semmint a globális feladatokkal való szembenézést segítő, önálló, a nemzeti jogalkotást és szabályozást nem helyettesítő, hanem *kiegészítő szabályrend*... Minél tovább áll fenn a helyzet, annál mélyebbé válik a szakadék a főttebb vázolt új kihívások és a múltba révedő uniós intézmények/politika között. Ekkor annál valószínűbbé válik a veszély, hogy az EU a maga intézményrendszerével és törekvéseivel a világfejlődés peremére szorul. Ez egyebek mellett azt is jelentené, hogy a fölemelkedő Európa számára egy sor esély kiaknázatlan maradna” (Csaba 2006:428).

Tanuló és „tanulatlan” országok

A rendszerváltás utáni közvetlen időszakot vizsgálva, a hatékonyabb rendszerre való áttérésnek önmagában nézve kibocsátás növekedést kellett eredményeznie. Ehelyett hatalmas visszaesés, transzformációs válság következett be. Ez rámutat arra, hogy az elemzésbe be kell vonni az *intézmények szerepét* is, melyek átalakulása igen lassú és összetett folyamat. A hatékonyságnövekedés érvényre jutásához ezeknek is változniuk kell. E folyamat minősége döntően meghatározta, hogy maga a transzformációs válság milyen mély és milyen hosszú volt. A válság után „újraindult növekedés csak azokban az államokban bizonyult fönntarthatónak, ahol nemcsak fontolgatták, hanem be is vezették a SLIP – a stabilizálás, a liberalizálás, az intézményépítés és a privatizálás – együttesét. Ehhez értelemszerűen távlatos törvénykezésre és szigorú makropolitikára volt szükség... Melyek azok a strukturális reformok, amelyek nélkül a növekedés nem válik tartóssá? A teljesség igénye nélkül ki kell emelnünk a bankreformot és a pénzügyi intézményrendszer egészét, valamint a pénz- és tőkepiac szabályozását, beleértve a független felügyeleti intézményeket is. Ez utóbbi kialakulása végső soron perdöntőnek bizonyult” (Csaba 2006:112). Az intézmények kérdése át-szövi az összes feltétel alakulását.

A több évtizedes elkanyarodás után a volt szocialista országok visszatértek az európai és nemzetközi szintérré. Történelmükből, mint említettük – a nyugati gazdaságoktól eltérően – kimaradt sok-sok év szerves intézményi fejlődése. A kilencvenes évek viharos átalakulásának kimenetében döntő jelentőségűvé vált a *nemzetközileg bevált intézményi tapasztalatok átvétele*. Sikeressé a *jó tanulók* válhattak, amelyhez megfelelő belső feltételekre, fogadókészségre volt szükség. A nem tanulók, „tanulatlanok” viszont lemaradnak. A közép-európai országok tanulási folyamatában kulcsszerepet játszott az Európai Unió, a csatlakozási lehetőség megcsillantása lehetőséget és kényszert egyaránt jelentett. A gazdaságok fogadókészségében pedig meghatározó volt a földrajzi közelség, a belső viszonyok és a történelmi hagyományok milyensége. Az „EU, de még inkább *az uniós elvárásokkal*

kapcsolatos beállítódás meghatározó módon alakította az átalakuló országok politikáját és intézményi rendjét is... az 1993. évi koppenhágai kritériumok nagy szerepet játszottak a gazdaságpolitikai elmélet által szorgalmazott *konszenzusteremtésben*, a gazdaságon túl a jogi és az intézményi rendszer *szavahihetőségének* megerősítésében, jórészt épp az uniós tagság melletti *elköteleződés* mércéjeként... ” (Csaba 2006:141-142).

A kezdeti szakaszban, az *első generációs reformoknál*, a SLIP időszakában igen jól működött ez a tanulási/tanítási folyamat, ami elég egyoldalú volt, az Európai Unió lényegében diktált a bekerülésben reménykedőknek A közép-európai volt szocialista országokban a korábbi rendszer összeomlása után „intézményi légüres tér alakult ki”. A „célok/normák/törekvések és a végrehajtó képesség közti szakadék áthidalására pedig könnyen adódhat(ott) az EU fixpontkénti és karmesteri szerepének önkéntes elismerése. Az Unió szempontjából a jutalom a saját környezetének (hátsó udvarnak) stabilizálása volt” (Csaba 2006:212). A csatlakozási tárgyalások során az „Unió egyebek mellett azért is halogatta a keleti bővítést, mert helyesen mérte föl: addig van a kezében furkósbot és mézesmadzag, amivel a tagjelölteket otthon népszerűtlen, de szükséges reformokra sarkallhatja, amíg az uniós tagság még hőn áhított cél csupán” (Csaba 2006:189).

Az EU modernizációs kényszerének jelentőségét a felemelkedő, jól tanuló kelet-európai országok mellett a kontroll csoportot jelentő lemaradó, nem tanuló, kudarcos gazdaságok is bizonyítják. „Hipotézisünk szerint itt is a transznacionalizálódás és a helyi politika hat egymásra, csak az összjáték *természete* és így a *végeredménye* más. A leszakadó országok változatos történetének közös vonása a gazdaságpolitika sodródása, a távlat és a rendszerszemléletű gondolkodás hiánya” (Csaba 2006:148). Az elzárkózás elzárkózást, a lemaradás lemaradást szül. A „rossz kör” önmagát igazoló ideológiáknak ad talajt, illetve ezek az ideológiák maguk is rossz irányba terelnek. Az elemzési keret tehát *hasonló* a sikeres és az elmaradó átalakuló országoknál, csak míg az előzőeknél egy pozitív kör alakul ki, egyre nyitottabbá, integráltabbá váló gazdasággal és társadalommal, addig a lemaradók egy negatív körben mozogva elzárkóztak, anakronisztikus belső viszonyokat kialakítva vagy konzerválva fokozódó gazdasági és társadalmi leszakadást mutatnak.

A közép-európai élenjáró országokban az első generációs reformok már a kilencvenes évek közepére lezárultak, ezt „követően az átalakulás *második generációs*nak nevezett feladatai következtek, így a jóléti rendszer áramvonalasítása, a hálózati iparágak és több, korábban természetes monopóliumnak vélt terület magánosítása, a nyugdíjreform elindítása a kormányzat valós adósságának nyílttá tétele a – jegybanki adósság kötvényesítésével – és a közigazgatási reform elindítása” (Csaba 2006:189). Ez a szakasz már sokkal bonyolultabb és nehezebb. Rengeteg belső érdekviszonyt sért minden egyes lépés, s immár az európai Unió sincs abban a pozícióban, mint korábban. Egyrészt a csatlakozás kérdése eldőlt, így a kényszer és a mézesmadzag lényegében kihullott Brüsszel kezéből, másrészt az Unió „varázsa”, példaértéke jelentősen megkopott a kelet-európai országokban. A második generációs feladatok jelentős része az Unióban is probléma, ugyanakkor az alkotmány elutasítása és a működési zavarok az új tagállamok számára is közvetlenül érzékelhetőek.

Az első generációs reformok hozta intézményi változások fontos hajtóerőt jelentettek a közép-európai országokban. A lendület azonban viszonylag hamar kifulladás. A nehézségek és a rövid távú politikai megfontolások miatt, bár „a második generációs reformokat elindították az új uniós tagok, 1997-2005 közt *egyértelmű lassulás figyelhető meg e téren*... Nehéz lenne elképzelni, hogy *semmilyen összefüggés nem lenne az intézményi re-*

formok helybenjárása és a növekedési trend lelassulása közt e térségben... Elvileg sem képzelhető el, hogy az új tagállamok további és radikálisabb reformok nélkül is a konvergenciamodellekben számított magasabb ütemű pályára állhatnának, hiszen ezek nélkül sem a belső megtakarítás, sem a külső finanszírozás fölzárkózáshoz szükséges szintje nem biztosítható” (Csaba 2006:190).

Állam és piac

Az intézmények között kétségkívül kulcsszerepet játszik az állam és a piac. Csaba László könyvének egyik legizgalmasabb fonala ennek a kérdésnek a vizsgálata. Térségünkben – a közép-kelet-európai „államszocializmus” túlsúlyos állama után – a kilencvenes évek a piac kiépítéséről vagy ennek kísérleteiről szóltak. A korábban uralkodó bürokratikus koordináció visszaszorítása, a piaci koordináció kialakítása került a középpontba. A recept látszólag egyszerű volt, a „túl sok” államot le kell építeni, a „túl kevés” piacot pedig bővíteni kell. Történelmileg és tapasztalatiilag egyedülálló kísérlet tanúi lehettünk a volt szocialista országokban.

Az elmúlt másfél évtized tapasztalatai sokkal összetettebb képet mutatnak, mint az egyszerűen *egymás rovására* csökkenő vagy növekvő állami illetve a piaci szerepvállalás. A fejlett gazdaságokban az állami szerepvállalás növekedése hosszú szerves fejlődés eredménye, amely során a piac és az állam között összetett viszonyrendszer alakult ki. A volt szocialista országoknál a helyzet sajátosságát az adta, hogy az örökölt, túlsúlyos, „piacidegen” államot le kellett építeni, egy másfajta „piackonform” államot viszont ki kellett alakítani. A váltás tehát nem egyszerűen *állam-piac* viszonylatban, hanem emellett *állam-állam* dimenzióban jelent/jelenik meg. Az átmenet során a volt szocialista országok egyszerre küzdenek a „túl sok” állam ellen és szenvednek a „túl gyenge” állam miatt. A sikeresek ebben a dilemmában haladtak előre pozitív körökön át, a lemaradók pedig csak egy helyben keringtek. Az állam és a piac belső intézményi fejlődése meghatározó a transznacionális kihívásokra adott válasz minőségét, az országok felemelkedését vagy kudarcát illetően. A „transznacionális piacok és a helyi politika kapcsolata nem véletlenszerű sem az élenjáró, sem a leszakadó országokban... *az erős, de nem intervencionista központi állam és a főképp, de nem kizárólag a piacokon végbemenő transznacionalizálódás egymást erősítik.* Más oldalról ugyanez azt jelenti, hogy a gyenge állam, a kiterjedt, de hatékonytalan közigazgatás az esetek jó részében maga is oka a piacok elégtelenségének, a több elemző által a „piaci kudarcok” számlájára írt, kedvezőtlen jelenségeknek. Mindkét esetben a lényeg a folyamat *önerősítő* jellege, ami mind a kedvező, kilábalást eredményező, mind a kedvezőtlen, a széteséshez vezető esetben fönnáll” (Csaba 2006:159).

A felzárkózók viszonylag sikeresebbek voltak a piacbarát erősebb állam *kiépítésében*, de korántsem lehetnek ilyen elégedettek a régi típusú állam *leépítésében*. Különösen jelentős gondot jelentett/jelent a „koraszülött” *jóléti állam* leépítése, amire a legcsekélyebb kísérletek is széleskörű ellenállást váltanak ki. A felzárkózók, s különösen Magyarország esetén a jóléti kiadások rendszeresen túlfeszítik a költségvetés/államháztartás kereteit, s ez a deficit egyik kulcstényezője. A növekvő adósságterhek, a túlterjeszkedő állam jelentősen megnehezíti a felzárkózók fenntartható növekedési pályán való maradását. Csaba László e terület problémáit illetően – jogosan – hangsúlyozza az EU kulcsállamaival való *hasonlóságot*, ugyanakkor látnunk kell a *sajátosságokat* is, ami a „koraszülött” jellegből, a korábbi

szocialista ígéretekből fakadnak. A problémahalmaz hasonló, a jólét szintje és minősége már sokkal kevésbé.

Az államháztartás, a jóléti rendszerek átalakítása a korábban már említett második generációs reformok egyik kulcseleme. Nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a reformoknak a sikerhez belülről kell, kellene jönniük, s a helyi viszonyokat figyelembe kell venni a megoldások kimunkálásánál. Ideális esetben „a szakszerű politika és a jó kormányzás követelményeit nem kell az EU-tól, az ENSZ-től vagy bármitől függővé tenni, hanem önérdékből és azonnali hatállyal kell nekilátni. E reformoknak mindig az adott társadalmon *belül* kell fogantatniuk és demokratikus legitimitációt szerezniük – közbeszéd, megegyezés, szakmai viták révén. Ezt jelenti a Wolfensohn világbanki elnöksége alatt a reformok ’hazai tulajdonlásáról’ kialakított tézisz” (Csaba 2006:198). A rendszerváltást követően a gazdasági visszaesés, az átalakulás megpróbáltatásai és a várva-várt csatlakozáshoz kötődő illúziók jó részének szertefoszlása éppen hogy nem a reformok „hazai tulajdonlása” felé terelték az állampolgárokat.

Akár az egyes országok tapasztalatait, akár a transznacionalizálódás köreit nézzük, a piac és az állam egymást feltételező alakulását látjuk, egyidejűleg erősödik a piacok szabályozása, valamint az állam piacosítása. A hatékony piac megfelelően erős szabályozást feltételez, s a „piaci kudarcok” gyakran éppen a szabályozás problémáiból fakadnak. Különösen abból, hogy a transznacionalizálódás messze túllép az országhatárokon, miközben a szabályozás ezt nagyon gyakran nem tudja követni. Ugyanakkor a sikeres államháztartási reformkísérletek is rámutatnak az állam „piacosodásának” lehetőségeire, az állam és a piac, a *magán és a közszféra határainak elmosódására*. A „*közösségi szektor egészével kapcsolatos közgazdasági gondolkodás megújulásra szorul*”. Egyfelől alapelve válik, hogy egyre kevésbé tudunk – mind elvileg, mind gyakorlatilag – olyan területet föllelni, amit bármiféle érveléssel a közösségi, illetve a magán- tevékenység *kizárólagos* terepének nyilváníthatnánk... A gazdasági összefolyamat transznacionalizálódása tehát transznacionális szinten veti föl a közérdek, a független harmadik fél általi végrehajtás és átláthatóság igényét... mind elméleti, mind gyakorlati szempontból a terv és a piac, a szabad és szabályozott piac *szembeállítása* – az ideáltípusokon túlmenően – a múlt maradványának tűnik, ami a mai világban – főleg elemzési célra – *értelmét veszítette*” (Csaba 2006:424-425). Mindebből következik, hogy a „szabályozás számára a jövő legnagyobb kihívását vélhetőleg épp ez, a köz- és a magán-szféra határvonalának elmosódása jelenti majd, hisz elvileg két eltérő logikájú szabályozórendszer működési terepét kellene közösen működtetni. Ezek a fejlemények sokkal átütőbben érintik a társadalmat, mint mondjuk az állami és a magán-erők egyesítését szorgalmazó megoldások, vagy bizonyos közfunkciók magánosokra történt kiszervezése” (Csaba 2006:419).

Mit várhatunk a jövőben az Európai Uniótól, s mit nem?

Az eddigiekben is látható volt, hogy a közép-kelet-európai átalakuló gazdaságokban a csatlakozás mézesmadzaga milyen fontos kényszerítő szerepet játszott a modernizációs folyamatban, az első generációs reformokban és a megfelelő intézmények kialakulásában. A mézet a madzagon a beígért transzferek, támogatások jelentették, sőt ma is sokan ezzel mérik az EU hasznát, pedig ez a kevésbé lényeges oldala. „Az EU *elsősorban értékrendi közösségként* meghatározó... Ebben a metszetben voltaképpen mindegy, mennyi az unió

transzfer, mert az EU az átalakulás *fixpontjaként és keretként* játszott pótolhatatlan szerepet a rendszerváltás lezárásában, a transznacionalizálódás előmozdításában és az ehhez szükséges helyi politikai föltételek közvetett – belső indíttatású – létrehozásában” (Csaba 2006: 161-162). A második generációs reformoknál jelentős elmaradás van nemcsak az új tagállamokban, hanem az EU kulcsállamaiban is. Ezzel is összefüggésben folytatódik Európa lemaradása a globális világgazdasági versenyben Amerika és Ázsia mögött. A régóta érlelődő problémák megoldásában viszont az elmúlt időszakban az Európai Unió nem előre, hanem inkább visszafelé mozdult el, gondoljunk csak az EU alkotmánytervezetének, vagy a lisszaboni stratégiának a kudarcára. Az Európai Unió jelenének és jövőjének az igazán nagy kérdése, „*hogyan az európaizálódás többsíkú folyamata... mennyiben ad majd fogódzót a harmadik generációs reformok megvalósításához és a világméretű versenyképesség erősítéséhez...* Reformokra lenne szüksége a 2005-re válságba került Európai Uniónak ahhoz, hogy a kibővülés és a világpolitika új kihívásaihoz sikeresen alkalmazkodhasson. Alaptézisünk szerint a 2004 előtt gyakorolt politika napjai meg vannak számlálva” (Csaba 2006:207).

A csatlakozás után az új tagállamok a világméretű versenyben sok szempontból lemaradó, belső intézményrendszerében elavult, valójában már „kétsebességű”, megosztott, világos stratégia nélküli Európai Unióban találták magukat. A korábbi „fixpontot” immár nem jelenti, jelentheti az „európai modell” másolása. Nemcsak a külső kényszer múlt el számukra a csatlakozással, vagy enyhült jelentősen, de az „iránytűt” is elvesztették az európai átalakulásban. „Mindebből egyértelműen következik, hogy – szilárd mérce híján is, meg a föladatak eltérő természetéből adódóan is – a fölemelkedő Európa országaiiban immár nem lehet az uniós vívmányok alkalmazása az intézményépítés vezérfonala” (Csaba 2006:228).

Ebből egyrészt következik, hogy a tagországok közös erőfeszítésével alapjaiban kell megváltoztatni az EU döntési és intézményi rendszerét. Csaba László sokoldalúan érvel amellett, hogy a formális egységesítés, központi irányítás helyett egy decentralizáltabb, több szintű kormányzás (multi-level governance) lehet a jövő útja. Másrészt mindez hosszú folyamat, s nem mentesít egy országot sem saját felelőssége vállalásától a világméretű versenyben. Látni kell, hogy a csatlakozás önmagában nem szavatolja ezt az olyannyira áhított magas növekedési ütemet. Az „Uniót csak szélesebb összefüggésben és semmiképp sem pusztán növekedésgyorsítóként célszerű értelmezni az új tagállamok esetében is. Miközben az intézmények erősödő hitelessége hosszú távon jó eséllyel magasabb növekedési ütemre is váltható, ennek azonban számos... föltétele van” (Csaba 2006:220). Az új tagállamok „önérdeke” megtalálni a fenntartható fejlődés saját útját. Ha „az új tagok 1990-2004 közt számíthattak a jobb szabályok és erősödő ellenőrzés felhajtóerejére, 2005-től ez a pótlólagos lendület kimerült. Részben a 'révbe érés' ténye miatt, részben a révet elöntő bágyság és tétlenség okán” (Csaba 2006:449).

Az egyre inkább iránytűt veszített európai környezetben egy pont van, ahol erős központi követelmények megjelennek, s ez az eurót szolgáló *Stabilitási és Növekedési Egyezmény*, az „*európai kényszerzubony*”, amely a csatlakozási szerződés értelmében érinti az új tagállamokat is. Miközben a brüsszeli bürokratikus koordináció, irányítás elavultságát, a decentralizáció folyamatának szükségességét láthattuk, aközben a „közös piac” egyedülálló történelmi kísérletként továbblépett a piaci integráció építésében, s igen sikeresen létrehozta a közös valutát, az eurót. A két folyamat egyáltalán nem ellentétes egymással. Ha a bürokratikus koordináció „háttérbe szorul, a komplex európai társadal-

mak irányításában *megnő a szerepe a piaci koordinációnak és az ezt megalapozó releváns és stabil pénznek*. Ennek föltételrendszerét jeleníti meg a piaci szereplők és a választók számára az Unió alapszerződésében a pénzügyi integrációt 1997 óta kiegészítő *államháztartási szabályrend, a Stabilitási és Növekedési Egyezmény*” (Csaba 2006:231).

Az elmélet alapján, amit számtalan ország, köztük Magyarország példája is bizonyít, a hosszú távon fenntartható fejlődés alapkövetelménye az alacsony infláció és a kiegyensúlyozott államháztartás. Magának az Európai Uniónak a korábbi időszaka is világosan igazolta ezt az állítást. A Maastrichti Szerződés és a Stabilitási és Növekedési Egyezmény ezt a „jó gyakorlatot” kívánta formalizálni, megkövetelni és visszafordíthatatlanná tenni. „A Maastrichti Szerződés 2. cikkének megfogalmazása összhangban áll a főáramú megközelítések azon jól ismert következtetésével, ami szerint csak az árstabilitáson és a kiegyensúlyozott államháztartáson alapuló gazdasági növekedés fenntartható... az Egyezmény nem több és nem kevesebb, mint az Unió tagállamaiban spontán tanulás eredményeképp a 80-as években létrejött és a 90-es években megszilárdult *szabálykövető gazdaságpolitika kerete*” (Csaba 2006:235,242).

Természetesen mind nemzeti, mind európai szinten erős nyomás jelenik meg az Egyezmény lazítása, felpuhítása irányába. Legtöbbször azok az országok szegik meg az Egyezmény szabályait, amelyek reformok helyett ismét fiskális lazítással próbálkoztak növekedést csiholni. Az Egyezmény bizonyos fokú átértelmezése és lazítása, amely 2005 márciusában bekövetkezett, annak alapjait szerencsére nem érintette. Az igazi problémát nem ez jelentheti, hanem az, hogy továbbra sincsenek *intézményi lehetőségek* az Egyezmény betartatására, az eltérések érdemi szankcionálására.

Igen fontos, hogy az Egyezmény *tartalmát* tartsuk szem előtt, mint a *kiegyensúlyozott, fenntartható fejlődés szabályrendszerét*. Maga az euró nem az igazi cél, hanem e folyamat eredménye és eszköze. Mint Magyarország és más új tagállamok esetében végzett elemzések is igazolják, a fenntartható fejlődés valós egyensúlyi követelményei – például az államadósságot érintően – sokszor szigorúbbak, mint a maastrichti kritériumokban megfogalmazottak. A fentieket támasztja alá az is, hogy a szabályrendszer tartalmának követése – euró nélkül is – fenntartható növekedést eredményez, elég csak Svédország vagy Dánia példájára gondolni.

Láttuk, hogy a közép-európai új tagállamok számára milyen fontos volt a csatlakozás előtti *külső kényszer* a modernizáció felgyorsításában. Ehhez hasonlóan, az euró bevezetéséhez kapcsolódó követelményrendszer elfogadása, elfogadtatása lényegesen könnyíthetné a fenntartható fejlődés útjára állást, s az erősödő populizmus leküzdését. Most azonban hiányzik a külső kényszerítő eszköz, pedig valószínűleg hasznos lenne, hiszen a belső modernizációs erők, intézmények *gyengébbek*, mint a nyugat-európai országokban. A már említett kelet-európai történelmi tradíciók pedig sokszor éppen a hosszú távú reformok ellen hatnak, többek között az alacsony bizalomszint, a sok csalódás és illúzió miatt. „A fölemelkedő Európa országainak szempontjait vizsgálva arra jutottunk, hogy számukra jelenleg nem a túl-, hanem az *alulszabályozottság*, nem a merev intézmények és eljárások, hanem *azok hiánya* jelenti a gondot... szükségük van a szabálykövető gazdaságpolitika bevezetésére. Az *Egyezmény ennek kereteit teremtheti meg*, azonban sem az önkéntes elköteleződést, sem a szabálykövetés politikai kultúrájának meggyökereztetését a felemás jogi alapozottságú, jórészt a nyilvánosság erejére építő uniós szabályrendtől nem várhatjuk” (Csaba 2006:258,259).

Magyarország és a többi új tagállam nagyon sokat tanulhat, tanulhatna a nyugat-európai országoknak mind a pozitív, mind a *negatív* tapasztalataiból. A fenntartható fejlődés követelményeinek teljesítése, az ehhez szükséges reformok véghezvitele, mint korábban is hangsúlyoztuk, *önérdek*, s minden erővel ezen kellene munkálkodni. Az „Egyezmény teljesítése voltaképp egyfajta *politikai gazdaságtani keret*, ami arra szolgál, hogy végbevihesünk olyan gazdaságszerkezeti és intézményi reformokat, amire az új tagállamok társadalmának *főképp önérdekből van szüksége*” (Csaba 2006:286).

Oroszország és Kína: Állam és piac – másképpen?

Csaba László könyve elsősorban és címe szerint is azokkal a közép-európai országokkal foglalkozik, amelyek az első körben sikeresnek bizonyultak az átalakulásban, s ennek eredményeképpen csatlakozhattak az Unióhoz. A könyv – látszólagos kitérével, mintegy „mellesleg” – elemzi Oroszország és Kína átalakulását is. A kitérő végtelenül izgalmas és tanulságos. Az elemzés eszköze itt is az „új politikai gazdaságtan” módszere. A közép-európai országok vizsgálatának mintegy kontrollcsoportjaként jelenik meg e két hatalmas gazdaság elemzése. Ugyanakkor ez magának a módszernek is további tesztelését jelenti.

Oroszország – az állam kudarcától a piac kudarcáig?

Oroszország, mint a szocializmus szülőhazája és kulcsországa is külön figyelmet érdemel. Oroszország „jó párhuzam annak érzékeltetésére, hogy *valóban általános érvényűek-e* az előzőekben a fölemelkedő Európában megfigyelt sikerek és a gazdaság fenntartható fejlődése kérdésében született elméleti általánosításaink... Oroszország a maga különösségében értelemszerűen a szélsőségekig feszíti az elemzési kereteket, és alkalmat ad az alapkérdések ismételt és nem szokványos fölvetésére. *Mi a piac, mitől piac a piac? Milyen minőségű piac fontos a gazdasági fejlődéshez? És hogy kötődik ez az állam gazdasági szerepéhez?*” (Csaba 2006:301). A módszertani kísérlet azért is értékes, mert igazolja, hogy az elmélet nemcsak a sikeresek, hanem a *kudarcosok* fejlődésére is használható. Számos elemzés „Oroszországot minden elméleten kifogó gyakorlatot” (Csaba 2006:338) tekintti, s az elmúlt másfél évtizedet az „állam kudarcától a piac kudarcáig” vezető útnak írja le.

Csaba László részletesen cáfolja mindkét megközelítést. Erre „*tagadó választ kell adnunk*. Az állam kudarcának és túsul ejtésének *inkább csak a formája, semmint a lényege* az, ami az elmúlt tizenöt évben megváltozott. A birodalmi bürokratikus – párt- és állami – koordinációs mechanizmusok összeomlásával gyenge és az érdekcsoportoknak kiszolgáltatott orosz állam jött létre. Épp ez – és ebből is adódóan a piaccal való sokszálú összefonódás fönmaradása – az, ami a hosszú távon lassú és elégtelen, nem fönntartható növekedés csapdáját jelenti az orosz gazdaság számára. Ez persze korántsem jelenti azt, hogy Oroszországban a ’kapitalizmus’ csődöt mondott” (Csaba 2006:339). „Oroszország – a kezdeti szándékoktól és a nyugatos elit törekvésétől eltérően – *más minőségű, más jellegű piaccgazdaságba*, más jellegű fejlődési modellbe érkezett, mint az e kötetben fölemelkedő Európaként jellemzett országcsoport” (Csaba 2006:314).

A korábbi fejezetekhez képest új és értékes vonás a hosszú távú orosz – nem a „közeli” szocializmust, mint előzményt értve ezen – történelmi, társadalmi és intézményi (vagy ’intézménytelenségi’) előzmények beépítése az elemzésbe, kiemelve a „hosszú távú

pályafüggőség” (Csaba 2006:323) jelentőségét. Ez a pályafüggőség nemcsak a múltban történetekhez ad kapaszkodót, hanem a várható fejlődési irányok elemzéséhez is. Az „orosz fejlődést a pályafüggőség meghatározó vonása szerint lehet értelmezni. Saját elemzésünk is... amellel szól, hogy az orosz modell eme sajátosságai tartósak. Ez bizony rácsfol arra a korai várakozásra, ami a rendszerek konvergenciáját várta és remélte, a föltörekvő Európa példájának megismétlésével. Ez a fölismerés talán még erőteljesebben érvényes a ’rendszertervet’ nyíltan elvető, általában azonban a gazdasági siker mintapéldájának tekintett kínai reformpolitikára” (Csaba 2006:340).

Kína – lehet-e sikeres a spontán intézményfejlődés?

Ha izgalmas kitérőnek és elemzési kísérletnek tekinthetjük az orosz modell vizsgálatát, akkor mindez még inkább igaz Kína esetében, azt a kérdést is felvetve, „*hogyan lehet-e sikeres, és ha igen mikor, miképp és meddig a spontán intézményfejlődés?... Az eddigi fejtegetésekben mind pozitív értelemben – az EU és a fölemelkedő Európa példáján – mind negatív értelemben – a lemaradó államok valamint a növekedési pályán lévő Oroszország példáján – az intézmények hosszabb távon meghatározó szerepét* emeltük ki... e gondolatkörnek ellentmondani látszik az elmúlt negyedszázad legnagyobb világgazdasági sikertörténete, a kínai” (Csaba 2006:340, 351).

Míg Oroszországot Csaba László, mint egyfajta kapitalizmust jellemez, addig Kínát a *piaci szocializmushoz* sorolja, amely e felfogás szerint nem kínál, nem is kínálhat alternatív fejlődési stratégiát a korábbiakban vázolt összefüggésekhez képest. Csaba László alapkérdése itt, „*hogyan a kínai út, leíró és normatív értelemben fejlődésstratégiai alternatívája-e a kötetünk korábbi fejezeteiben vázoltaknak? Hipotézisünk szerint... nem az, hanem az átalakuló országok egy részének gazdaságtörténetéből már ismert piaci szocializmus egy változatáról van szó, amit a fejlettségi szint és kulturális sajátosságok színeznék, de nem érvénytelenítenek*” (Csaba 2006: 352).

A kötetnek talán ez az a része, ahol legizgalmasabb együtt gondolkodni a szerzővel, s megkísérelni újra összerakni a puzzle-t. Különösen azért, mivel ebben a kérdésben más eredményt látok a mozaikokból kirajzolódni, vagy legalábbis lehetségesnek tartok *eltérő interpretációt*. Egyetértek a szerzővel a korábbi piaci szocializmusok elemzéséből levont tanulságok megítélésében, azzal különösen, hogy ez a forma ugyanúgy bukásra van ítélve, mint a szocializmus többi formája. Szintén alapvető tanulság, hogy minél inkább piacosodik a szocializmus, annál inkább instabillá válik – a rendszer inkonzisztenciája miatt. A fentiek Csaba László szerint Kínára is igazak, piaci szocializmusnak tételezve azt, tehát hosszú távon itt sem maradhat fenn ez a rendszer. Mivel egyetérthetünk abban is, hogy nincs „harmadik út”, ezért előbb vagy utóbb Kína is a kapitalista országok közé kerül. Az is fontos megállapítás, hogy a történelmi, társadalmi, kulturális hagyományok és jellegzetességek Kína elemzése esetében is rendkívül lényegesek.

Számomra a nagy kérdés az, s itt látok más értelmezési lehetőséget, hogy Kína átlépte-e már a „Rubikont”, vagy sem? Csaba László szerint még nem! Az európai szocialista rendszerek végét a tartós stagnálás, lemaradás jelezte, amiről Kína esetében igen nehéz lenne beszélni, hiszen éppen negyedszázad fantasztikus növekedése állította az érdeklődés középpontjába. Szellemes okfejtés, hogy a Kínai piaci szocializmus éppen a *gyors gazdasági ütembe fog „belehálni”*. A „gyors növekedés éppúgy összeomlásra vezethet, mint a szovjet esetben a stagnálás” (Csaba 2006:340, 352), veti fel Csaba László. Ez a gyors növe-

kedés, amely persze igen kiegyensúlyozatlan és ellentmondásos, véleményem szerint mégiscsak igen elgondolkoztató, s bármilyen „szép halál” lenne, nehéz a *halódó* piaci szocializmus tünetének tekinteni.

Kornai János a szocializmus elemzésénél három alapvető blokkot tekint minden szocialista modell alapjának (Kornai 1993). Első helyen egy *kommunista* párt diktatúráját, második helyen a szocialista tulajdon meghatározó túlsúlyát, egyeduralmát, s harmadik helyen a bürokratikus koordinációnak a piaci koordinációval szembeni túlsúlyát. Ezekre épülnek a további jellegzetességek. Az első két blokknál a piaci szocializmus modelljénél sincs lényegi változás, ezt a létező változatok is igazolták, csak a harmadikban erősödik a piaci koordináció súlya. Ez utóbbi „idegen” test, s ez okozza a piaci szocializmus instabilitását, a rendszer inkonzisztenciáját.

A rendszer átalakulásának elindulásához az első blokkban kell változásnak bekövetkezni – ez volt Kelet-Európában a *politikai rendszerváltás*, a demokratikus választás. Ezt követte a többi blokk sokkal lassabb, elhúzódó átalakulása, a *gazdasági rendszerváltás*, amelynek előrehaladását sokkal nehezebb mérni, a végét meghatározni. A fenti logikát alapul véve végiggondolható Kína esetére egy másik magyarázat is. A kulcskérdés itt az lehet, hogy a Kínai Kommunista Párt valóban ma is *kommunista pártnak tekinthető* e vagy sem. Csaba László maga is említi, hogy a Kínai Kommunista Párt 2004. januári kongresszusa „alkotmányosnak fogadta el a magántulajdont és a tőkések párttagságát is” (Csaba 2006:340, 351). Felvethetjük azt a hipotézist, hogy a mai kínai kommunista párt levetette, leveti, levetetheti ideológiai eredetét, s egy „egyszerű” – kommunista ideológiától mentes, – diktatúrává vált, válik, válhat Kína. Mint tudjuk, a kapitalizmus jól, sőt tartósan összeférhet nem demokratikus, diktatórikus rendszerekkel. A proletárdiktatúrákat Kínában felválthatta egy *pragmatikus diktatúra*, az összefonódott és nagy tapasztalatokkal és hagyományokkal rendelkező katonai-, párt- és regionális, valamint helyi bürokrácia immár nem a *kínai* szocializmust, hanem a *kínai* kapitalizmust építi, s közben természetesen saját érdekeit követi és érvényesíti.

Másképpen fogalmazva, az eddigi átmenetektől eltérően itt a *politikai rendszerváltás* sem ugrásszerű, hanem *folymatos* és elhúzódó, s nem a demokrácia, hanem egy egyre inkább *ideológiamentes diktatúra* adja a hatalmi keretet. Ellene szól talán a felvetésnek, hogy a mostani párt is marxista-leninista pártnak nevezi magát, s üldözi az ezzel ellentétes nézeteket. Ugyanakkor sem egy embert, sem egy pártot nem annak alapján ítélnénk meg, amit önmagáról mond, hanem az alapján, amit tesz. Számos despotikus államban az uralmat, az uralkodó családot istentől vagy a naptól eredeztették, s üldözték az ezzel ellentétes nézeteket – miközben maguk vagy hittek ebben, vagy nem, – mivel a hatalom jelentős mértékben az *eredeten alapult*. Hasonló lehet a helyzet Kínában, ahol az *eredetet*, a legitimitációt a kommunizmus jelenti, akár hisznek ma benne, akár nem az uralmat gyakorlóik. Hogy ez hosszú távon sikeres „átmentés” és/vagy „átmenet” lehet, ma még nem tudhatjuk.

Az elhúzódó és nem demokratikus politikai rendszerváltás – amelyre egyébként éppen a kelet-európai országok és Oroszország tapasztalatai is ösztönözhatték, akár tudat alatt is a hatalmat gyakorlókat – megmagyarázhatja, hogy a gazdasági rendszerváltás, piacosodás sok területen messze jobban előrehaladt, mit akármelyik volt reformszocialista országban. Indokolhatja a hatalmas mennyiségű külföldi tőke befogadását, amely csak a politikai rendszerváltás után volt lehetséges a többi volt szocialista gazdaságban, s mindez keretet adhat a példátlan növekedési folyamatnak. Ugyancsak magyarázhatja a – Csaba László által is kiemelt – számos hasonlóságot a fejlesztő államokhoz.

Egyetértve Csaba Lászlóval, Kína egyik legfontosabb hagyományának és jellegzetességének a *decentralizált* bürokratikus irányítást jelölhetjük meg. A régiók irányítói jelentős helyi hatalommal bírnak, s fejlődésük lényegesen eltér jellegét és ütemét tekintve. Az átmenet sokszínűsége nemcsak időben, de térben is megfigyelhető Kínában, ami szintén tompítja a robbanásveszélyt, ugyanakkor nemcsak időben de térben is széthúzza a folyamatot. „A *fiskális föderalizmus* a kínai fejlődést immár legalább két évtizede jellemzi. Ez azt is jelenti, hogy a központi kormányzatnak számos kérdésben csak korlátozott beleszólási joga van, ami egyben a feszültségek szétterítését is jelenti, vagyis a központra is kiterjedő ’ősrobbanás’ veszélye is csekély” (Csaba 2006:3847). A kínai gazdaság térben is eklektikus jellegű, különböző szinten állnak az egyes régiók az átalakulási folyamatban. „A kínai *régiók nagyfokú önállósággal bírtak*. Ez több ezer éves kínai irányítási hagyományokra épült, ami éles ellentétben áll a szocialista rendszerről alkotott modellszerű leírásunkkal... Már a 70-es évek közepén kialakult éppen *Csao Ce Jang* irányításával – Szecsuan tartományban a piacosításnak az a foka, ami országos szinten még ma sem jellemző... másfelől viszont... az északnyugati tartományokban még ma is fönnyaradtak a hadikommunizmus és a kambodzsai szocializmus ötleteit idéző megoldások...” (Csaba 2006:384).

A decentralizált irányítás kínai hagyománya és gyakorlata lényegesen eltér az orosz fejlődéstől. „A Szovjetunióban, de *Nagy Pétertől* kezdve Oroszországban is a *központi* bürokrácia meghatározó szerepet játszott. *Hasonlóképp* pótolhatatlanul fontos volt a hatalom működtetésének *ideológiai megalapozása* – legyen szó ’harmadik Róma’ vagy a világhorradalom eszméjéről, mindenképp transzcendens magyarázatra szorult a napi ésszerűséggel szembenálló gazdaságvezetés. Ezzel szemben Kínában már az 1950-es évek végétől a forradalmi marxizmus a fejlődő országokra jellemző felzárkóztató (vagyis nem expanzív) nacionalizmusnak adta át a helyét. *Mao* ’kultúrforradalma’ összezúzta a szovjet modell alapját adó központi párt- és államgépezetet. Utóbbiak a későbbiekben, főképp az 1976-79 közötti konszolidációs szakaszban sosem tudták visszanyerni korábbi túlsúlyukat. A pekingi vezetés sosem tudta többé teljes ellenőrzése alá vonni a tartományokat... Az ideológia egészében lejárátódott, nem utolsósorban a maoi kezdeményezés okozta kulturális, oktatási és bürokratikus rombolás, valamint a visszatérő éhínség és a kínai hagyományokban legfőbb rossznak számító tartós *fejetlenség* miatt. Ez *alapvetően módosította* a rendszer ’genetikai kódját’, hisz az egyetlen vonalra építő, mono-archikus rendszer nem tudott helyreállni. Helyette decentralizált bürokratikus rendszer alakult ki” (Csaba 2006:381-382).

Amint az előzőekből is látszik, a kínai szocializmus sokkal kevésbé épül ideológiai meggyőződésre és meggyőzésre, mint az orosz és az azt követő kelet-európai modell. Diktatórikus, de nem ideologikus. „Amíg a néphadsereg a hatalom szilárd bázisa, az ideológiai tabuk ledöntése nem járt áldozattal... Kína fejlődéséből szembetűnően *hiányoznak a birodalmi és ideologikus elemek*, vagyis pont az a hajtóerő, ami a szovjet birodalom lényegét adta... Mivel az országot hosszabb ideje a *kulturális közösség és a katonai erő*, nem pedig más ideologikus szempontok tartják össze, a sokszínűség tartósan tűrhető” (Csaba 2006:384).

A fenti mozzanatok elrendezhetők az említett hipotézis mentén, vagyis, hogy Kína már nem piaci szocialista ország, hanem *kommunista ideológia nélküli diktatúra*, amely halad egyfajta sajátos kapitalizmus felé, ami feltehetően hosszabb távon sem válik demokráciává. Jellegzetessége a politikai és gazdasági átmenet párhuzamossága, az időben és térben eltérő ütemű és eklektikus fejlődés, valamint a részben tudatos, de sok szempontból

alulról jövő, *spontán intézményfejlődés*. A kínai fejlődés igen fontos sajátossága a társadalmi tőke és a személyes tudás tartós és tömeges megléte, „ami minden piacgazdaság működése szempontjából perdöntő volt és maradt... Így pedig – a posztszovjet térségtől eltérően – a kereskedelem és más piaci koordinációs formák és intézmények *spontán, alulról építkező fejlődése vált lehetségessé*... a sajátos fejlődéstörténeti örökség lehetővé tette (eddig), hogy Kína a formális intézményfejlődést jelentős mértékben helyettesítő önszabályozó mechanizmusokra építhetett” (Csaba 2006:383). Mindehhez jelentős segítséget jelentett, hogy Dél-Kelet-Ázsiában a vállalkozói réteg lényegében kínai, erős nemzeti gyökerekkel, s a múlt évtizedekben visszavitték a tudást, a tőkét és a hagyományokat az átalakuló Kínába.

A mai Kína képébe beleillik a tulajdon sokszínűsége, az a paradoxon, hogy egyidejűleg mind a *nem állami*, mind a *nem magántulajdon* túlsúlyban van, másképpen nézve az állami tulajdon és a magántulajdon egyaránt kisebbségben van – a köztes formák súlya miatt. „A kínai fejlődés további sajátosságaként emelik ki..., hogy benne meghatározó a két ideáltípus tulajdonforma egyikébe se sorolható *köztes tulajdoni formában működő szervezetek nagy száma és sokfélesége*. Ezek közös vonása az, hogy bár állami tulajdonnak nem tekinthetők, a magántulajdon alá sem sorolhatók be” (Csaba 2006:385). Az embriónális jelleg természetesen nem tagadható, s előbb vagy utóbb nyilván valós tulajdonosoknak kell meghatározó módon megjelenni, s az ehhez tartozó intézményeknek kialakulni – ne feledjük azonban, hogy Európát vizsgálva Csaba László egyik fontos mondanivalója éppen az, hogy napjainkban a magánszféra és a közszféra határai elmosódnak (Csaba 2006:423-424). De Ázsiában is elég a japán példát említeni a két szféra sajátos viszonyára.

Kína fejlődésében sok a nem másolható sajátos vonás. Ilyen „az államhatáron átnyúló kulturális közösség, a kereskedelmi szellem élénksége és épsége, a központi állam decentralizált volta és az ideológia alárendelt szerepe” (Csaba 2006:393). Kínában – Oroszországhoz hasonlóan – alapvetőek a történelmi előzmények, amelyek a rendszerváltás előrehaladtával egyre markánsabban érvényesülnek, befolyásolva a belső átalakulás módját és a világgazdasági kihívásokra adandó válaszokat. A fejlődés a piac irányába mutat, meghaladva a piaci szocializmus itteni változatát, s ez előbb vagy utóbb magával hozza és feltételezi a megfelelő intézmények kialakulását is, a spontán intézményfejlődésen való túllépést. Sok jel mutat arra, hogy Kínában *már nem* a piaci szocializmus „halódik”, hanem a gazdaság egyfajta pragmatikus diktatúra vezényelte és keretezte *kapitalizmus* felé halad, a kínai hagyományokra építve.

Az intézmények és a gazdaság fejlődése

Csaba László nagyszabású elemzése a posztszocialista átalakulásról a közgazdasági főáramlat megállapításait jól ötvözi az intézményi megközelítéssel, egyfajta *új politikai gazdaságtani* módszert alkalmazva. Az elemzés középpontjában a sikeres közép-kelet-európai országok állnak, különös tekintettel a transznacionalizálódás, azon belül is az Európai Unió hatására. A kép azonban kitágult és mélyült Oroszország és Kína bevonásával. A történelmi puzzle rengeteg eleme kerül föl a képre, az olvasónak magának is a folyamat részesévé kell válnia, hiszen csak így tudja követni a hihetetlenül sok elemből építkező összetett elemzést.

Az intézményi közelítés sokban segíti a vizsgálódást, ugyanakkor a könyv sokoldalúan megerősít korábbi lényeges állításokat. „Az intézmények nem szervezetek, hanem

az ismételt játékokban kialakuló szabályok. A valóságos eredmények kialakításában egyaránt fontosak a formális és az informális intézmények – az utóbbiak példája a normarendszer, az értékrend, az emberek világlátása és szokásrendje. Mint több oldalról bemutattuk, épp emiatt a formális intézmények egyszerű átvétele, bár mi sem egyszerűbb, ritkán eredményes... az intézmények gazdasági fejlődést segítő voltában meghatározó jelentőségű a *formalizálás és a végrehajtás...*” (Csaba 2006:444-445) „Végül, visszatérően meg kellett állapítanunk, hogy az *eszmék lényegesen nagyobb hatásúak*, mint ahogy a közgazdaságtanban, főként annak technicizált ágában föl szoktuk tételezni. Minél inkább a növekedésmélet léptéke, az évtizedes távlat a jellemző, annál inkább látható ez... Ezzel együtt világos, hogy nemcsak a gondolatok formálják az intézményeket, hanem viszont is áll. Mind Kína, mind Oroszország esetében kiemelkedő szerepe van a történelmi tapasztalatokat is továbbvivő *informális intézményeknek*” (Csaba 2006;467).

Az elmúlt másfél évtized átmenetének történelmi puzzle-je mindannyiunk számára rengeteg tanulsággal szolgál, szolgálhat. Csaba László – mint igen jól értesült pesszista – optimista módon megelőlegezte térségünk számára a felemelkedést. Érdeemes a könyv tanulságait komolyan venni, és megfontolni, hogy Magyarország és Közép-Európa ne csak *feltörekvő maradjon* – mint oly sokszor a történelem során.

Hivatkozások

- Csaba László (2005): *The New Political Economy of Emerging Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Csaba László (2006): *A felemelkedő Európa*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Kornai János (1993): *A szocialista rendszer. Kritikai politikai gazdaságtan*. HVG Kiadó, Budapest.